

A társadalmi válság

Sokat hallunk és olvasunk ma arról, hogy a magyar gazdaság válságos helyzetben van. Kevés társadalomtudós — közöttük elsősorban Hankiss Elemér¹ — próbálkozott az ezek mögött meghúzódó társadalmi válság természetének, okainak és orvoslási lehetőségeinek feltárásával.

Ennek egyik oka az elmúlt évtizedekben az a — nemcsak Magyarországon — elterjedt illúzió, hogy a gazdasági fejlődés, a gazdasági bajok megoldása automatikusan magával hozza a társadalmi problémák enyhülését, például a gazdasági növekedésből adódó általános életszínvonal-emelkedés magától megszünteti a szegénységet. Az utolsó két-három évben azután viharos gyorsasággal elterjedt az a meggyőződés, hogy a politikai rendszer gyökeres reformja nélkül nem lehet a gazdaságot megreformálni. Ez azonban egy újabb illúzióhoz vezethet, nevezetesen, hogy a demokratikus intézmények megteremtése minden társadalmi problémát megold.

Egyáltalán nem akarom megkérdőjelezni a gazdasági és politikai reformok szükségességét. Nélkülük valószínűleg lehetetlen a társadalmi válság orvoslása, mert okait részben vagy teljesen a gazdasági és politikai rendszer rossz működésében, súlyos hibáiban kell keresnünk. A gazdasági és politikai reformoktól azonban automatikusan nem várhatjuk a társadalmi válságból való kiemelkedést, ezért jelenségeivel alaposan foglalkoznunk kell. A társadalom válságjelenségei ugyanis a legtökéletesebb gazdasági és politikai reformokat is zátonyra futtathatják.

A gazdasági válságokat viszonylag könnyen le lehet küzdeni. Gondoljunk arra, hogy Észak-Amerika és Nyugat-Európa milyen sikeresen tudott az 1930-as évek nagy, és akkor összeomlással fenyegető gazdasági válságából kiemelkedni. Nagyon súlyos politikai megpróbáltatások után is képesek voltak társadalmak egészségesen talpra állni. Gondoljunk a lengyel társadalomra, mely több mint egy évszázados idegen uralom és elnyomás után 1919-ben egészségesen született újjá. A történelemből azonban ismertünk példákat (például a bizánci társadalmat vagy az azték birodalom társadalmát), amikor társadalmak olyan súlyos válsághelyzetekbe kerültek, hogy szétestek, felbomlottak, eltűntek.

A szociológia nem tud egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi szükséges a társadalom egészséges működéséhez, illetve miben áll a társadalmi válság fogalmának lényege.

Az egyes emberek oldaláról nézve közelítették meg ezt a kérdést azok a szociológusok, akik megelégedettséget, pontosabban az életkörülmények egyes elemeivel való megelégedettséget, némelykor pedig az általános elégedettséget² vagy boldogságot vizsgálták.³

Tovább ment ezen az úton Erik Allardt finn szociológus⁴ az emberi szükségleteknek azzal az elméleti sémájával, amelyet a négy skandináv országra kiterjedő összehasonlító jólétvizsgálathoz dolgozott ki. Abram Maslow⁵ amerikai pszichológusnak az 1940-es években megfogalmazott emberi szükséglet és motiváció elméletére támaszkodva az alapvető emberi szükségleteknek három kategóriáját különböztette meg. Ezek: 1. az anyagi (élelmiszer, ruházkodás, lakás, munkahely, egészség) szükségletek, amelyeket a „birtoklás” (having) kifejezéssel jelölt meg, 2. a társaság, szolidaritás, meleg emberi kapcsolatok szükségletei, amelyeket a „szeretet” (loving) szóval jelölt meg, végül 3. az a szükséglet, hogy az ember úgy érezze: fontos tennivalói vannak a társadalomban, megbecsülik, fontosnak tartják őt és a tevékenységét, és hatni tud társadalmi környeze-

tére. Ezeket Allardt az „emberi lét” (being) szükséglet kategóriájának nevezte. Használta az önmegvalósítás kifejezést is, de nem úgy érti, hogy az egyén önmagának a mértéke, hanem közösségi és magasabb erkölcsi értékek megvalósításaként definiálja. A társadalmat így a „szeretet” és az „emberi lét” dimenzióban is vizsgálunk kell. Ha a „szeretet” és „lét” szükségleteit csak hiányosan lehet kielégíteni, akkor a társadalomban alapvető bajok vannak.

Ha nem az egyének, hanem a társadalomban érvényesülő értékek oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor a francia forradalom hármas jelszava, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” megvalósulása alapján értékelhetjük a társadalmakat. A szabadság értékét különösen a liberális irányzatok és gondolatrendszerek hangsúlyozták. Ma nem szükséges bizonyítanunk, hogy a szabadság megsértése milyen súlyos károkat okoz a társadalomban, hiszen az elmúlt évtizedek bajainak fő oka a szabadság hiánya volt. Hangsúlyozandó ugyanakkor az egyenlőség értéke, amely nem kevésbé fontos a társadalom jó működéséhez. A szélsőséges egyenlőtlenégeket mutató társadalmak — különösen a fejlettség bizonyos szintje fölött — emiatt előbb-utóbb súlyos válságba kerülnek. Gyakorlatiasabban fogalmazva, nem jó, ha a társadalom többsége elfogadja, hogy egy része a súlyos szegénység körülményei közt él vagy elszegényedik. El lehet fogadni J. Rawls⁶ amerikai filozófusnak azon tételét, miszerint egy gazdasági vagy társadalmi politika értékelésének az az alapvető kritériuma, hogy középtávon javítja-e a társadalom legszegényebb, leghátrányosabb helyzetű részének helyzetét.

A három érték közül ma a testvériséget, vagy — a mai szóhasználat szerint — a szolidaritást szokták a legritkábban említeni. Ezt hétköznapiiban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a társadalom tagjai egymást egy közösség tagjainak tekintik, ezért egymást szükség esetén segítik. Nem nagyon dívik ma a szolidaritás fontosságának hangsúlyozása, mert nemcsak az elterjedt individualizmussal, hanem a liberális társadalomfilozófiával is együtt jár az a felfogás, hogy a gazdaság és a társadalom működése szempontjából a legjobb, ha mindenki önértékét követi, mert egy „láthatlan kéz” az önértéküket érvényesítő egyének tevékenységéből a társadalmi optimumot hozza ki.

Az ezzel a tétellel kapcsolatos fenntartásokat kezdjük azzal, hogy a közgazdaságtan szerint a közjavak előállításában és fogyasztásában az önértékek korlátlan érvényesülése nem vezet társadalmi optimumhoz. Közjóságnak nevezik azokat a javakat és szolgáltatásokat, amelyeket közösen állítanak elő vagy közösen fogyasztanak el. Közjavak például a parkerdők vagy a Balaton vize, mert fogyasztásukból senkit sem lehet kizárni. Ha mindenki önértékét követi, akkor ezeket úgy fogyasztja, használja, hogy nem törődik az erdők és a víz tisztaságának fenntartásával, szennyezi azokat. Nyilvánvaló, hogy szükséges valamilyen közmegegyezés vagy azon alapuló szabályozás. Ezzel foglalkozik a közjavak vagy a közösségi választás (public choice) új közgazdasági irányzata.⁷ A közjavak fogalmát a fenti példában említettekénél jóval tágabbra terjeszthetjük. Közjóságnak tekinthetjük például a gyermekeket (mert felnőttkorukban a szüleik nemzedékének minden tagja részesedni fog öregkorában abból a nemzeti jövedelemből, amelyet majd előállítanak), a közbiztonságot és a magánvagyonbiztonságot (mert minden egyes személy akkor jár el önértéke szempontjából ésszerűen, ha lop, és arra számít, hogy a többiek nem lopnak, ha azonban mindenki lop, akkor a társadalmi együttműködés ellehetetlenül). Ha nem jön létre vagy felbomlik a közmegegyezés, akkor mindenki rosszul jár.

A közjavak elméletéhez közelálló „racionális választás” szociológiai irányzatának egyik tétele szerint a fejlett gazdaságok és társadalmak egyre inkább függenek a társadalom tagjai közötti legalább „gyenge szolidaritástól”, vagyis bizonyos viselkedési szabályok megtartására számítani lehet. Ezekben a társadalmakban ugyanis nagy szerepe van az együttműködésnek, és egy kis csoport az együttműködés megtagadásával nagy kárt okozhat a társadalomnak.⁸ Még közérthetőbben fogalmazott Fred Hirsch: „a gazdaság

hatékonyasága egyre inkább függ a morális és konvencionális standardoktól⁹. Ezeken az igazság, a becsület, a fizikai önuralom és a törvénytisztelet standardjait érti. Ha a piaci gazdaság a hozzá kapcsolódó individualizmuson keresztül meggyengíti ezen morális alapelvek követését, akkor önmaga alatt vágja a fát.

Végül az individualizmus és a közösségi érzés, a szabadság és a szolidaritás dilemmájának megvilágításához idézzük M. Walzert, a „kommunitarianizmus” új irányzatának jellegzetes amerikai képviselőjét, aki magát szocialistaként és demokratiként definiálja: „a teljes felszabadítás bizarr, de nem logikátlan példái sötét jövőképet sugallnak. Elképzelek egy emberi lényt, aki mindentől megvált, megszabadult a szülőktől, a házastársától, a gyermekeitől, amint pornográf mutatványokat figyel egy sötét színházban, tagja egyik vagy másik furcsa kultusznak (ez talán egyetlen tagsága), amelyet egy vagy két hónapon belül valószínűleg elhagy, hogy egy még furcsább kultuszhoz csatlakozzék. Valóban szabad ez az ember?”¹⁰ Walzer szerint nem. Ezért mondja, hogy az individuális szabadságnak csak akkor van értelme, ha valamilyen közösségi értékek keretei között érvényesül.

Erre gondolhatott Bibó István is, amikor a „leendő társadalom víziójának” megfogalmazásakor a szabadság és egyenlőség mellett arról is beszélt, hogy „az egész társadalmat kölcsönös szolgáltatások és szolgálatok rendszerévé alakítjuk át”, és amikor ugyanebben a tanulmányban kiemelte, hogy a „keresztény válasz az erőszak, a félelem és gyűlölködés görcsére az aktív szeretet központba helyezése.”¹¹

Fordítsuk meg ezek után a kérdést és nézzük meg, mit mond a szociológia a társadalom „rossz működésének” a lényegéről.

Durkheim az öngyilkosságról írott munkájában fejtette ki anómia-elméletét.¹² Eszerint az öngyilkossági arányszám megnövekedésének okát a társadalom anómiás állapotában kell keresni. Definíciója szerint az anómia a társadalom viselkedési normáinak meggyengülése. Ez többek közt lehet gyors társadalmi változások következménye. Ekkor a hagyományos normák és értékek megrendülnek, és még nem léptek a helyükre újak. Ez a bizonytalanság olyan feszültségeket okoz egyes emberekben, hogy öngyilkosságba menekülnek. A durkheimi anómia-fogalommal kapcsolatban különféle fenntartásokat lehet megfogalmazni. Mindenekelőtt kétséges, hogy feltétlenül kívánatos-e a társadalom számára az, hogy tagjai minden helyzetben a hagyományos normákkal teljesen egyezően viselkedjenek. Az ilyen társadalom ugyanis megmerevedik, fejlődésképtelenné válik. Ha azonban egy tágabb anómia-fogalmat használunk, akkor annak alapján azt az indokoltnak látszó következtetést vonhatjuk le, hogy a magas öngyilkossági arányszámok okát a társadalom értékeinek és normáinak valamilyen zavaraiiban kell keresnünk.

W. I. Thomas amerikai és F. Znaniecki lengyel szociológus¹³ a Lengyelországban élő és az Amerikába kivándorolt lengyel parasztok összehasonlító vizsgálatát végezték el. A viselkedési normák szabályozó erejének meggyengülését társadalmi dezorganizációnak nevezték el, és azzal hozták összefüggésbe, hogy a falusi társadalmi közösségből kiszakadt emberek viselkedését már nem szabályozzák a hagyományos paraszti értékek és normák, a helyükre pedig még nem léptek újak. Némileg illuzórikus az a feltevésük, hogy a hagyományos paraszti közösségekben harmonikusan éltek az emberek, de indokoltnak látszik az a következtetésük, hogy az új társadalmi körülmények között új értékek és normák, társadalmi „reorganizáció” szükséges.

R. K. Merton amerikai szociológus első változatban 1938-ban megjelent munkájában¹⁴ az anómiát — Durkheimtől némileg eltérően — úgy definiálta, mint a társadalmilag elfogadott célok és eszközök közötti ellentmondást, vagyis azt a társadalmi helyzetet, amelyben a társadalom tagjai tömegesen képtelenek megvalósítani a társadalomban kívánatosnak, sőt szinte kötelezőnek tartott célokat a megengedett eszközökkel. Amerikában például nem képesek meggazdagodni, karriert csinálni a tanulás, munka és takarékoskodás útján. Merton szerint ebben a helyzetben az egyén válaszolhat azzal, hogy

meg nem engedett eszközöket választ (vagyon elleni bűnözés) vagy azzal, hogy elutasítja mind a célokat, mind az eszközöket (alkoholizmus, kábítószerfogyasztás, mentális betegségek, a legsúlyosabb esetben öngyilkosság). Joggal feltételezhetjük, hogy hasonló ellentmondás van a magyar társadalomban, sőt még élesebbé teszi az, hogy a szocialista egyenlőség eszmény elvben mindenki számára megnyitja, sőt szinte kötelezővé teszi a legmagasabb honi életszínvonal elérését. Ez azonban közismerten nagyon nehéz, sőt sokak számára lehetetlen, ami számos kudarc-élménnyel járhat.

Az anómia fogalmának mintegy „versenyhátsó” a szociológiában az elidegenedés fogalma. Az elidegenedés fogalma a jelenségek szélesebb körét öleli fel, lényegesen társadalomkritikusabb éle van, viszont sokkal homályosabb, mint az anómia viszonylag jól definiált fogalma.¹⁵ Filozófiai szinten az elidegenedést az ideális társadalmi viszonyok ellentétéként lehet definiálni, ideálisnak tekintve azt a társadalmat, amely mentes a külső uralomtól, és amelyben az önmaguk sorsát meghatározni képes egyének működnek együtt.¹⁶ Az elidegenedés empirikus szociológiai vizsgálataiban annak hat kézzelfogható, mérhető dimenzióját szokták megkülönböztetni, ezek: 1. a hatalomnélküliség, vagyis a hatalomnak való kiszolgáltatottság; 2. az élet értelmetlenségének érzése; 3. a társadalmi normák hiánya, elutasítása; 4. a társadalmi értékek elutasítása; 5. az egyének önmagától való elidegenedése; 6. a társadalom többi tagjaitól való elszigetelődés, elmagányosodás.¹⁷

Végül találhatóunk a szociológiai irodalomban olyan megközelítéseket is, amelyek egyszerűen abból indulnak ki, hogy a feszültségek magas szintje a társadalom működése szempontjából káros. A feszültségek szintjét olyan mutatókkal mérik, mint: a gazdasági csődök, a válások, a művi abortuszok, a csecsemőhalandóság, az iskolai lemorzsolódás, a szegénység aránya. Ezek hatását pedig a bűnözés, a balesetek, az alkoholizmus, a súlyos dohányzás, az öngyilkosság, a halandóság mutatóin mérik.¹⁸

Az életkörülmények, az életpálya és az életminőség egyes elemeivel való megelégedettségre vonatkozóan kérdéseket tettünk fel egy 1982. évi országos adatfelvétel során 15 éves és idősebb személyeknek. Az életszínvonallal és az elért iskolai végzettséggel elégedetlenek aránya volt a legmagasabb. Ezzel szemben a házassággal, családdal, barátokkal és szomszédokkal elégedetlenek aránya viszonylag csekély volt. Ez arra enged következtetni, hogy a magyar társadalom tagjai elsősorban a maguk elé kitűzött anyagi életcélok és karriercélok, valamint az elért eredmény közötti eltérés miatt elégedetlenek, az emberi kapcsolatok vonatkozásában kisebb az elégedetlenség.

A megkérdezettek 24 százaléka állította, hogy nagyon sok gondja van, 34 százalék sok gondot említett, 28 százalék kevés gondot és 14 mondta, hogy nincsenek gondjai. A gondok okai között a legtöbben az anyagi (nem közvetlenül létfenntartási, hanem például lakás) gondokat (39%), az egészséggel kapcsolatos gondokat (36%) és a túlságosan nagy munkaterhelést (24%) említették. Súlyos figyelmeztetés az is, hogy 15 százalék említett mindennapi létfenntartási gondokat. Azt, hogy a gondok nemcsak a jövedelemmel kapcsolatosak, jelzi az, hogy 28 százalék adott igen választ arra a kérdésre, hogy „ha este későn kell hazajönnie, lakása környékén az utcán fél attól, hogy bántódás éri”.

Az életminőség „szeretet” és „emberi létezés” dimenzióira vonatkozó adatokat olyan módon próbáltunk gyűjteni, hogy néhány állítással való egyetértést tudakoltuk háromfokozatú skálán (igaz — részben igaz — nem igaz). Az „emberi lét” dimenziójában egyértelműen elég sötét képet kapunk, a „szeretet” dimenzióban viszont csak a mindennapos emberi kapcsolatok terén látszanak nagy hiányok, és a nagy többség biztosan számít arra, hogy súlyos személyi problémák esetén az embertársainak (talán leginkább a családnak és tágabb rokonságnak) szolidaritása megsegíti:

	Igaz	Részben igaz	Nem igaz
	a megkérdezettre vonatkozóan		
saját döntésemtől függ, hogyan alakul az életem	33%	53%	14%
Elérhetem az életben, amit szeretnék	33%	50%	17%
Sok lehetőségem van arra, hogy olyan emberekkel találkozzam, akikkel szívesen vagyok együtt	37%	47%	16%
Ha bajban lennék, biztosan segítenének rajtam	72%	25%	3%

Az ilyen „puha” kérdésekre adott válaszoknál mindig felmerülhet az a probléma, hogy vajon mennyire súlyosnak kell ítélni valamilyen eredményt. Ezért érdemes még idézni a következő „középkemény” adatokat: az elmúlt év folyamán gyakran szenvedett fejfájástól 47, kimerültségtől 37, alvászavar miatt 34, feszültség miatt 30 és depresszió, szomorúság miatt 19 százalék, továbbá rendszeresen szedett (legalább havonta többször) nyugtató, altató és fejfájás elleni orvosságot 33 százalék.

A mindennapi élet ezen feszültségterhessége magyarázza a hivatalos statisztika igen kedvezőtlen tendenciáit. Ezek között a legfeltűnőbb és a legközismertebb a magas, és 1955-től 1984-ig folyamatosan emelkedő öngyilkossági arányszám. Az 1980-as években hazánkban több mint másfélszer annyi volt az öngyilkos, mint az utánunk következő legnagyobb öngyilkossági gyakoriságú országokban. 1984-ben minden 26. haláleset oka öngyilkosság volt.

Talán ennél is súlyosabb probléma az alkoholizmus. Bár nem tudjuk olyan pontosan mérni, mint az öngyilkosságot, mindkét közvetett mutatója — az egy főre jutó szeszitalfogyasztás és a májzsugorodás okozta halálesetek arányszáma — az 1950-es évek közepe óta folyamatosan nőtt. Az ezeken alapuló becslési módszerek szerint az 1950-es évek közepén körülbelül 40–50 ezer, az 1980-as években 400–500 ezer alkoholistát lehetett Magyarországon. Bár a „világranglista” 7–8. helyén állunk, a jelenlegi helyzet fennmaradása esetén arra lehet számítani, hogy minden hatodik-hetedik férfi és minden 25-ik nő élete folyamán alkoholistává válik.

Nincsenek megbízható adataink a neurózis és a pszichiátriai betegségek előfordulásának időbeli alakulásáról, egy 1983-ban végzett felmérés szerint azonban a 20 éves és idősebb népességnek 23 százalékát, ezen belül a nők 32 és a férfiak 15 százalékát tekintették a neurózis által veszélyeztetettnek vagy neurotikusnak.¹⁹

Az a tény, hogy az 1960-as évek közepe óta a halandóság növekedett, az egyéb adatoknál nyilvánvalóbban jelzi, hogy a magyar társadalomban alapvető és mélyen gyökerező gondok vannak.²⁰ Tudjuk, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésnek szinte szükségszerű velejárója a halandóság javulása. Azt lehet mondani, hogy a fejlettség legjobb és legérzékenyebb mutatója a születéskor várható átlagos élettartam. A várható élettartam a nálunk fejlettebb nyugat-európai és észak-amerikai országokban lassan, de folyamatosan javul. Ezzel szemben Magyarországon, továbbá a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában a férfiak halandósága az 1960-as évek közepe óta romlott, a nők halandóságának javulása pedig nagyon lelassult, sőt a Szovjetunióban romlott is. Hazánkban a férfiak születéskor várható átlagos élettartama az 1966. évi 68,1 évről 1985-re 65, 1 évre csökkent. Ugyanebben az időszakban a nők születéskor várható átlagos élettartama

72,8 évről 73,1 évre emelkedett. A férfiak esetében a 25 éves életkortól fölfelé minden korcsoportban, a nők esetében a 30 és 64 éves életkor között nőtt az elhalálozás valószínűsége. Mindkét nemnél a szív- és agyérbetegségek (infarktusz és agyvérzés), a tüdő- és bélrák, a májzsugorodás, az öngyilkosság és a balesetek okozta halandóság növekedett. Ki lehet mutatni, hogy az ezen betegségek okozta halandóság növekedése az 1950-es évek közepére nyúlik vissza, de az 1960-as évek közepéig a fertőző betegségek okozta halandóság javulása még elfedte, illetve ellensúlyozta ezt a romlást.

Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy milyen okok vezettek a halandóság váratlan megnövekedéséhez, de joggal feltételezhetjük, hogy a mindennapi élet feszültségterhes volta egyike a lényeges okoknak. A feszültségek okozhatnak — a magas vérnyomás közvetítésével — infarktust, agyvérzést, ösztönözhetnek a nagy mennyiségű szeszitalfogyasztásra (amely a májzsugorodás leggyakoribb oka) és dohányzásra (amely a tüdőrák főoka), végül közvetlen szerepet játszhatnak a balesetknél és az öngyilkoságnál.

Mind az előbbi kérdőíves vizsgálati eredmények, mind az utóbbi statisztikai adatok arra engednek következtetni, hogy háttérükben súlyos társadalmi válságjelenségek húzódnak meg. A tanulmány nem teszi lehetővé annak a kérdésnek a tisztázását, hogy a válságot a dezorganizáció, az anómia, az elidegenedés vagy valamely más fogalom segítségével lehet-e a legjobban leírni, megérteni. Azt azonban legalább hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy a problémák gyökerét nem csak és talán nem is elsősorban a „birtoklás” dimenziójában, hanem a „szeretet”, és talán még inkább az „emberi lét” dimenziójában kell keresnünk. Ha ez a hipotézis megfelel a valóságnak, akkor egyrészt nyilvánvalóan nehezebb lesz a válságból való kiemelkedés, mert anyagi problémákat még mindig könnyebb megoldani, mint a társadalmi normák, értékek, tudat változását előmozdítani. Másrészt az utóbbiak kedvező változását nemcsak konkrét politikai lépésektől várhatjuk (bár nagyon fontos például a társadalmi szolidaritást kifejezésre juttató állami szociálpolitika, vagy a társadalmi közösségek öntevékenységének kereteit megteremtő politika is), hanem spontán társadalmi mozgásoktól is, feltéve ha vannak még a magyar társadalomnak erőtartalékai. Az elmúlt évtizedek és a közelmúlt egy-két év történései azt hiszem, feljogosítanak arra, hogy az ilyen erőtartalékok meglétében reménykedjünk. Ezeknek csak egyik példája a családok rendkívüli összetartó és egymást segítő ereje, amely például a mezőgazdasági kistermelés, a magánérből történő lakásépítés, az idős rokonoknak nyújtott gondozás-segítés terén megnyilvánul.

Az utolsó másfél-két évben a magyar gazdaságban, társadalomban, a politikában kétségkívül gyökeres változások kezdődtek meg. Azt azonban aligha állítaná valaki, hogy a magyar állampolgárok nagy többségének élete ettől könnyebb lett. Az életszínvonal inkább csökkent, mint nőtt, a munkával való megterhelés feltehetően növekedett. Lényegesen csökkentek viszont az egyes emberek és kiscsoportok, közösségek szabad tevékenységének korlátai. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a „birtoklási” szükségletek kielégítésének foka nem javult, sőt kissé romlott, viszont az „emberi lét” és talán a „szeretet” szükségletek kielégítésének lehetőségei javultak.

Azt mindenesetre biztosan tudjuk, hogy 1988-ban teljesen váratlanul lecsökkent az öngyilkosságok száma (1987-ben még 4782, 1988-ban 4377), visszaesett a szeszitalfogyasztás (1986-ban még 11,4 liter abszolút alkoholnak megfelelő mennyiség fejenként, 1988-ban 10,5 liter), megállt a májzsugorodás okozta halálesetek számának növekedése, továbbá 1985-höz képest egy évvel nőtt mind a férfiak (66,2 év), mind a nők (74,0 év) születéskor várható átlagos élettartama. Egy-két év adatai alapján természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de nagyon óvatosan azt mondhatjuk, hogy az utolsó egy-két év változásai megállították a társadalmi válság mélyülésének több évtizedes folyamatát és remélhetően felszabadítottak olyan társadalmi erőket, amelyek hozzásegíthetnek a válságból való kiemelkedéshez.

Ebből természetesen nem az következik, hogy most már ölbe tett kézzel várhatjuk, hogy ezek a spontán társadalmi erők kivezessenek a válságból. Állami szociálpolitikával és a kisebb közösségekben végzett szociális gondoskodással kellene megakadályozni azt, hogy a várható gazdasági változások a magyar társadalom egy részének anyagi helyzetét súlyosan lerontsák, a szegénységbe sodorják. Tovább kell erősíteni az egyének és kis közösségek szabadságának jogi biztosítékait. Végül, de nem utolsósorban olyan társadalmi intézményeket kellene kiépíteni, és olyan értékeket és erkölcsi normákat kellene általánosan elfogadottá tenni és a mindennapi életben érvényesíteni, amelyek elősegítik, hogy a magyar társadalom tagjai a „szeretet” és az „emberi létezés” dimenzióban minél kevésbé szenvedjenek hiányokat. Az utóbbi nyilvánvalóan nem állami feladat. Az államtól elsősorban azt várhatjuk, hogy bontsa le az akadályokat ezeknek a szükségleteknek kielégítése előtt, hogy az egyes emberek, családok, kisebb és nagyobb közösségek, közöttük az egyházi közösségek, vagy a ma divatos kifejezéssel a „civil társadalom” elvégezhesék építőmunkájukat.

Jegyzetek:

1. Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Diagnózisok, Budapest, Magvető, 1983. Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989.; — 2. Andrews F. M., Withey S. B.: Developing measures of perceived life quality: results from several national surveys, Social Indicators Research, 1974, vol. 1. no. 1. 1—26 p.; — 3. Campbell, A., Converse, P. E., Rodgers, W. L.: The quality of American life, Perceptions, evaluations, and satisfactions, New-York, Russel Sage, 1976.; — 4. Allardt, E.: A frame of reference for selecting social indicators, Helsinki, Societas Scientiarum Fennica, 1972. Allardt, E.: Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian survey, Helsinki, University of Helsinki, Research Group for Comparative Sociology, 1975.; — 5. Maslow, A.: A theory of human motivation, Psychological Review, 1943. 370—396. p.; — 6. Rawls, J.: A theory of justice, London, Oxford University Press, 1972.; — 7. McLean, I.: Public choice, Oxford, Basil Blackwell, 1987.; — 8. Lindenberg, S.: Contractual relations and weak solidarity: the behavioral basis of restraints on gain-maximization, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1988, 39—58. p.; — 9. Hirsch, F.: Social limits to growth, London, Routledge and Kegan Paul, 1977. 157. p.; — 10. Walzer, M.: Radical principles. Reflections of an unreconstructed democrat, New York, Basic Books, 1980. 67. p.; — 11. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme, Bibó István: Válogatott tanulmányok, 3. Budapest, Magvető, 1986, 77. p. és 44. p. — 12. Durkheim, E.: Az öngyilkosság, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. — 13. Thomas, W. I., Znaniecki, F.: Chłop polski w Europie i Ameryce, 5. Varsó, 1976. — 14. Merton, R. K.: Társadalmi struktúra és anómia. In Andorka Rudolf, Buda Béla, Cseh-Szombathy László szerk.: A deviáns viselkedés szociológiája, Budapest, Gondolat, 1974. 45—60. p.; — 15. Geyer, R. F., Schweitzer, D., szerk.: Theories of Alienation: critical perspectives in philosophy and the social sciences, Leiden, Martinus Nijhoff, 1976. — 16. Markovic, M.: Alienated labour and self-determination. In Geyer, R. F., Schweitzer, D., szerk.: Alienation: Problems of meaning, theory and method. London, Routledge and Kegan, Paul, 1981. 130—148. p.; — 17. Secman, M.: Alienation studies. Annual Review of Sociology, 1975, vol. 1. 91—123. p.; — 18. Linsky, A. S., Straus, M. A.: Social stress in the United States: links to regional patterns in crime and illness, Dover, Auburn Press, 1986. — 19. Kopp Mária, Szabasi Árpád: A neurózis szempontjából különösen veszélyeztetett társadalmi beilleszkedési zavarokról, Budapest, Kossuth, 1988. 143—168. p.; — 20. Józán Péter: A halálzási viszonyok alakulása Magyarországon 1945—1985. 1. k. Budapest, KSH, 1988.

KÁNTOR ZSOLT

Töredék

*területek vannak nem anyagok, a kudarc nagy kiterjedésű
a kudarc mint az álarc beleszagad az arcba, kvarc és begedű
nagy piros papírlapra csorog az éjszakából a méz, a neved*

méze.

*közben a meggyantázott vonószálak közül egy leszakad és lóg
mintba a bajadából búzózott volna ki egy őszebb szál
kis korpusz ez a dal mintba almák gurulnának és neki
-ütődnének a Lélek lelakkozott begedűborításának*